

FEDERALIZMO
IDĖJŲ RECEPCIJA
LIETUVOJE
1918–1922 METAIS © *Zenonas Butkus*

Etnopolitinės Lietuvos valstybės susikūrimo po Pirmojo pasaulinio karo alternatyvos iki šiol mūsų istoriografijoje nebuvo išsamiau ir kompleksiškiau tyrinėtos. Į jas yra atkreipę dėmesį arba tik jas šiek tiek apsvarstę Raimundas Lopata¹, Rimantas Miknys², Česlovas Laurinavičius³, taip pat Alfredas Erichas Sennas⁴. Dominuoja nuomonė, kad Lenkija mėgino primesti federaciją Lietuvai jėga ir jokių alternatyvų nebuvo. Štai Pranas Čepėnas rašė, kad Lietuvoje visiškai nebuvo šalininkų „atsteigti unijos ryšius su Lenkija“. Garsiojoje „Naujųjų laikų Lietuvos istorijoje“ jis tvirtino:

„Lietuvoje valdžios vairs tada jau buvo valstietiškos inteligentijos rankose, kuri jokių sentimentų neturėjo Lietuvos Lenkijos unijai, [...] svarstyti Lietuvos Lenkijos federacijos klausimą buvo politiškai visai nerealus dalykas, kadangi lietuvių politikai netikėjo ne tik lenkų politikų žodžiams, bet ir lenkų pasirašytiems susitarimams nustojo tikėti. Lenkijos federalistų puoselėta politika Lietuvos atveju patyrė fiasko“⁵.

Panašiai ir jaunosios kartos Lietuvos istorikas Audrius Abromaitis nurodo, jog „patraukti Lietuvą į federaciją arba priversti užmegzti artimesnius ryšius su Lenkija nebuvo galimybių“⁶. Net mokyklinėse valstybinių egzaminų užduotyse esame įpratę reikalauti atsakymo, kad LDK paskutinį kartą buvo mėginta atkurti per 1863–1864 m. sukilimą. Kaip nors kitaip atsakantį vertiname neigiamai.

Iš tikrųjų, federalizmo idėjoms atgimti Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo sąlygos buvo kuo prasčiausios. Etnopolitinės valstybės susikūrimas juk buvo lietuvių tautinio sąjūdžio kulminacija, svarbiausias rezultatas, viso proceso vainikavi-

¹ *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais (Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 9). Vilnius, 1996; *Lopata R.* Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK // Kultūros barai, 1992. Nr. 3.

² *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // Darbai ir Dienos, 2004. Nr. 40.

³ *Laurinavičius Č.* Kodėl abejota, bijota ir atsiribota? Lietuvos vyriausybės požiūris į Vidurio Lietuvos problemą // Darbai ir Dienos, 2004. Nr. 40.

⁴ *Senn A. E.* Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, 1992, p.163–170; *Senn A. E.* Smetona ir lenkai 1941 metais // Akiračiai, 1990 m. kovas. Nr. 3.

⁵ *Čepėnas P.* Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 2. Vilnius, 1992, p. 651.

⁶ *Abromaitis A.* Kaip kito požiūris į Lenkiją. Lietuvos viešojo nuomonė 1920–1923 metais // Darbai ir Dienos, 2004. Nr. 40, p. 221.

mas. Tačiau pietiniai lietuvių kaimynai tą sąjūdį neretai traktavo kaip antilenkišką fanatizmą, o ne kaip nuoseklią nacionalinės idėjos raidą. Jokio bendro teritorinio tautiškumo negalėjo būti. Pilietiškumas, kaip parodė ir Vakarų Romos imperijos žlugimas, negalėjo tapti svarių valstybės sutelkimo instrumentu. Pačioje Lenkijoje federalistus stebė aneksionistai, kurie ne tik kontroliavo parlamentą, bet ir sėkmingiau vykdė karinę bei politinę praktiką. Anot Algirdo Juliaus Greimo, ir Lietuvoje „senesnės lenkų kartos žmonėms „žemaitiškai“ kalbančių lietuvių klausimas buvo antraeilis“⁷. Taigi praktika federalizmo idėją rovė su šaknimis. Lietuvos valstybė faktiškai kurtą karo sąlygomis. Vokiečių okupaciją keitė bolševikų, šiaurėje plėšikavo bermontininkai, pietryčiuose teko stabdyti lenkų kariuomenės slinkimą.

Kratytis suartėjimo su Lenkija lietuvių politikus ypač vertė nuogaistavimai dėl paties Lietuvos valstybingumo. Lenkija buvo pripažinta, jos valstybingumu neabejota, o formuota Lietuvos valstybė ilgai kybojo ant plauko. Vokietija dar 1917 m. pabaigoje grasė suskaldyti Lietuvą ir šitaip privertė pasirašyti gruodžio 11 d. aktą. 1919 m. kovo 22 d. posėdyje Vokietijos vyriausybė atmetė Lietuvos prašymą duoti bent dvi patrankas, kurios buvo labai reikalingos lietuvių kariuomenei Vilniui užimti. Posėdyje tiesiog buvo iškeltas klausimas „ar padėsime lietuviams užimti Vilnių, kad jo neokupuotų Lenkija“⁸. Sprendimas buvo priimtas ne Lietuvos naudai. Anksčiau susiformavusi Lenkijos kariuomenė, vokiečių praleista per Gardiną, 1919 m. balandžio 19–21 d. užėmė Vilnių.

Taigi Vokietijai, ypač jos kariškiams, atrodė, jog geriau Lietuvą palikti be Vilniaus, nes taip ją bus lengviau – kartu su Kuršu – dinastiniais ar kitais ryšiais susieti su Vokietija. Kiršinantys Lenkiją ir Lietuvą Sovietų veiksmai, pasirašant su jomis Taikos sutartis, jau yra žinomi. Vis dėlto net ir tokiomis sąlygomis gležnos federalizmo idėjos kalėsi per gelžbetoninę politinės ir karinės praktikos asfaltą. Šių idėjų recepciją skirstytume į du laikotarpius: ikihymansinį ir P. Hymanso projekto svarstymo periodus.

Svarstytos, ypač pirmuoju periodu, ne tik Lenkijos – Lietuvos, bet ir Lietuvos – Ukrainos, Lietuvos – Latvijos federacijų idėjos. Yra žinomas 1918 m. pradžios K. Olšausko ir J. Gabrio memorandumas Prancūzijos atstovams, kurių prašyta palaikyti Lietuvos – Ukrainos federaciją. Daug anksčiau, jau nuo 1885 m., kelta idėja federacijos pagrindais sukurti jungtinę Lietuvos ir Latvijos valstybę⁹, bet Lietuvos

⁷ Greimas A. J. Antanas Smetona ir kas toliau // *Greimas A. J.* Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis. Vilnius, 1991, p. 258.

⁸ Akten der Reichskanzlei Weimarer Republik. Das Kabinett Scheidemann (13 Februar bis 20. Juni 1919). Boppard am Rhein, 1971, s. 91.

⁹ Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Dokumentų rinkinys. Parengė Zenonas Butkus. Vilnius, 2008, p. 89–98.

politikai ją suprato kaip alternatyvą federacijai su Lenkija. Jono Šliūpo sukurtas ir puoselėtas Lietuvos – Latvijos bendros valstybės projektas daugeliui atrodė nerealias, bet pati federacijos idėja nelaikytina utopiška. Juk po Pirmojo pasaulinio karo susikūrė čekų ir slovākų valstybė, išgyvenusi beveik iki mūsų dienų. Šiuo atveju sėkmę nulėmė tai, kad čekai buvo lyderiai tiek ekonominiu, tiek politiniu atžvilgiu. Tuo tarpu nei latviai, nei lenkai, nei lietuviai vieni kitiems užleisti lyderystės nenorėjo jokioje srityje.

Lenkijos ir Lietuvos politinių ar visuomeninių jėgų kontaktai, kompromisų paieškos, pasitarimai dėl federacijos, vienokios ar kitokios sąjungos nebuvo visai nutrūkę net tarpusavio karų metu. Yra žinomas LDK konfederacijos Tarybos 1915 m. gruodžio 19 d. atsisaukimas – universalas, kurio vienas iš autorių buvo žymus lietuvių politikas Jurgis Šaulys¹⁰. Tų pačių metų sausio 14 d. federacijos su Lenkija galimybę pas Mykolą Römerį kartu su Vilniaus lenkų demokratams svarstė J. Šaulys, taip pat Mykolas Biržiška, Augustinas Janulaitis, Jonas Vileišis ir Felicija Bortkevičienė. LDK atkūrimui pritarė kunigas ir visuomenės veikėjas Antanas Viskantas, apie kurio veiklą jau yra rašęs R. Lopata¹¹, bet kitų minėtų lietuvių palankumas federalizmui dar netyrinėtas.

Apskritai Lietuvos politikai istorinio Lietuvos valstybingumo niekada neatsisakė. Kiekviena proga buvo pabrėžiama, jog Lietuva tarptautinės teisės požiūriu skiriasi nuo Latvijos ir Estijos, nes ji, kaip ir Lenkija, turi istorinį valstybingumą. Juk ir Vasario 16 d. akte kalbama apie valstybės „atstatymą“. „Lietuvos aido“ vasario 19 d. vedamajame ši aktą Petras Klimas įvertino kaip „naujos gadynės“ pradžią. Tačiau kartu paskelbtame J. Šaulio vedamajame buvo įvertinti ir „aukštesniųjų luomų“ nuopelnai gaivinant Lietuvos valstybės idėją. Taigi manyčiau, galima kalbėti apie Lietuvos politikų požiūrio į Nepriklausomybės atkūrimą skirtumus. Ne visi visiškai atmetė federalizmo idėją. Dalis iš jų vienokį ar kitokį tos idėjos variantą pripažino. Gal pripažinimą apsunkino tai, kad pirmuoju premjeru tapo Augustinas Voldemaras. Alternatyvaus, palankesnio federacijai kandidato, būtent J. Šaulio, buvo atsisakyta. Tiesa, ir pats A. Voldemaras 1918 m. birželio 30 d. kartu su grafu Adamu Ronikieriu, Lenkijos vyriausybės atstovu Berlyne, pasirašė sutartį, numatančią, kad abi valstybės koordinuos karinę ir ekonominę politiką, o kalbiniai reikalai Lietuvoje bus tvarkomi Suomijos pavyzdžiu. Taip pat yra žinomas 1941 m. Antano Smetonos pareiškimas, jog „Lietuvos valstybės atkūrimas, pagrįstas siaurais nacionaliniais pagrindais, buvo klaida“. „Pirmoji 1918 m. padaryta „klaida“,

¹⁰ *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // *Darbai ir Dienos*, 2004. Nr. 40, p. 206.

¹¹ *Lopata R.* Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK // *Kultūros barai*, 1992. Nr. 3.

nurodo jau minėtas A. J. Greimas, „tai – Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas, o ne jos valstybės atstatymo aktas“¹².

Kurdami valstybę Lietuvos politikai nuo Lenkijos aklinau neužsisklendė. Apie J. Šaulio vadovaujamos delegacijos derybas Varšuvoje ir apie Stanislovo Staniševskio misiją Kaune bei apie kitus Lietuvos ir Lenkijos mėginimus susitarti 1919–1920 m. nemažai rašyta istoriografijoje. Prošvaistė federacijos idėjoms atgyti Lietuvoje atsivėrė tada, kai ji 1920 m. rugpjūčio pabaigoje ir rugsėjo pradžioje prisijungė Vilnių. Tačiau tuometinė Kazio Griniaus vyriausybė atsisakė naujai prijungtose teritorijose rengti referendumą ar suteikti joms autonomiją. Tiesa, liepos 12 d. buvo nuspręsta prie Lietuvos vyriausybės įgaliotinio Vilniuje sudaryti patariamąjį organą iš tautinių mažumų atstovų. Be to, K. Grinius atsiminimuose rašė, jog turėjęs idėją „tuoj sušaukti Vilnijos šiojų tokių parlamentą, kuris nutartų prisidėti prie Lietuvos“, bet baimintasi dėl Vilnijos gyventojų apsisprendimo, nes jie „neatskirdavę lenkiškumo nuo katalikiškumo“¹³.

Lietuvos Steigiamojo Seimo nariai socialdemokratai K. Venslauskis ir V. Čepinskis reikalavo suteikti Vilniaus kraštui teisę apsispręsti. Lenkijos istorikas K. Buchowski rašė, jog Lietuvos vyriausybė kreipėsi į lenkų frakciją siūlydama bendradarbiauti rengiant Vilniaus krašto statuso Lietuvos valstybėje projektą. A. Grajevskis kartu su M. Römeriu paruošė Vilniaus krašto autonomijos projektą, tačiau Lietuvos vyriausybė jam nepritarė. Lenkų frakcija savo ruožtu nepritarė, kad į Vilnių būtų perkelta Lietuvos sostinė, nes jo valdymas būsiąs laikino pobūdžio, kol šiam kraštui bus suteikta galimybė apsispręsti¹⁴.

Lenkijos delegacija, kuri buvo atvykusi į derybas 1920 m. rugsėjo 16–18 d. Kalvarijoje, savo ataskaitose rašė, kad lenkų idėjoms palankūs yra Ministras Pirmininkas K. Grinius, taip pat liaudininkai ir socialdemokratai¹⁵. Prie jų galėtume priskirti ir užsienio reikalų ministrą Juozą Purickį, kuris 1920 m. gruodžio mėn. pasiuntė į Vilnių Römerį, Kairį ir Adamovičių tartis su vietiniais lenkų atstovais. Römeriui Purickis pranešė, kad jau rengiamas Rytų Lietuvos autonomijos projektas, numatantis, jog Rytinė ir Vakarinė Lietuvos dalys turės atskirus seimus, be to, bus bendras valstybės seimas, bendra ir aukštoji mokykla. Vilniuje 1920 m. gruodžio 22 d. Römeris ir Kairys susitiko su Witoldu Abramowicziumi ir kitais demokratų

¹² Greimas A. J. Antanas Smetona ir kas toliau // *Greimas A. J. Iš arti ir iš toli*. Literatūra, kultūra, grožis. Vilnius, 1991, p. 259.

¹³ Žr. Butkus Z. Dr. Kazys Grinius // *Lietuvos Respublikos Ministrai Pirmininkai*. Vilnius, 1997, p. 240.

¹⁴ Greimas A. J. Antanas Smetona ir kas toliau // *Greimas A. J. Iš arti ir iš toli*. Literatūra, kultūra, grožis. Vilnius, 1991; Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. XXXII. Warszawa, 1997, s. 75.

¹⁵ Łossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920. Warszawa, 1966, p. 228.

grupės atstovais, kurie laikėsi nuostatos, jog Lietuvą reikia suskirstyti į kantonus ir susieti artimais ryšiais su Lenkija. Konkrečių nutarimų Vilniuje nebuvo priimta, tik nutarta surengti neoficialų pasitarimą 1921 m. pradžioje. Dr. R. Miknys rašė, kad šių derybų iniciatyva priklausė masonams¹⁶. Derybos atspindi ne tik M. Römerio dienoraštyje, bet ir Steigiamojo Seimo dokumentuose.

1920 m. gruodžio 29 d. Römeris ir Kairys apie savo misijos rezultatus referavo vadinamajam „mažajam vyriausybės kabinetui“, dalyvaujant K. Griniui, J. Purickiui, Ernestui Galvanauskui, P. Klimui ir J. Šauliui. Nutarta tęsti slaptus pasitarimus su Vilniaus lenkų demokratais, socialdemokratais ir „Odrodzenie“ politinės grupės nariais¹⁷.

Kartu lygiagrečiai buvo tariamasi su Lenkijos valstybės valdžia. 1920 m. gruodį į Varšuvą vyko Lietuvos Steigiamojo Seimo delegacija¹⁸, kuriai buvo įteiktas žinomas Aleksandro Babianskio „Vidurio Lietuvos kantono“ projektas. Delegacija projektą perdavė vyriausybei¹⁹, jį gavo ir prancūzų diplomatai.

1921 m. sausį atsinaujino derybos su Vilniaus lenkų organizacijų atstovais. Į Vilnių išvyko F. Bortkevičienė, V. Račkauskas, J. Makauskis ir K. Venslauskis²⁰. Prie jų prisidėjo iš Varšuvos grįžtantys Z. Žemaitis, Bronius Kazys Balutis ir Ignas Jonynas²¹. Derybose lenkų atstovai siūlė kantoninę Lietuvą Austrijos-Vengrijos pavyzdžiu. Lietuviai pusė sutiko svarstyti ryšių su Lenkija galimybę ir pateikė konkretų projektą, kuriame buvo numatyta, kad Lietuva niekada nekenks Lenkijai ir netoleruos savo teritorijoje jokių prieš Lenkiją nukreiptų organizacijų bei karinių formuočių. Be to, suteiks Lenkijai priėjimą prie jūros per savo teritoriją ir sudarys su ja prekybos bei ūkio konvencijas. Sutikta Lietuvos lenkams suteikti autonomiją. Derybas stebėjęs Vilniaus vyskupas Jurgis Matulaitis pasiūlė, kad į jas šalia liaudininkų ir socialdemokratų įsijungtų ir Lietuvos krikščionys demokratai. Netrukus į Vilnių išvyko Juozas Vailokaitis ir Kazimieras Jokantas išsiaiškinti lenkų dešiniųjų grupių požiūrį į Lietuvos ir Lenkijos santykius. Bet prasidėjus Lietuvos ir Lenkijos deryboms Briuselyje tiesioginiai Kauno ir Vilniaus kontaktai tapo antraplaniais.

Pasiūstos į Tautų Sąjungą Lietuvos delegacijos vadovas E. Galvanauskas pritarė tiesioginėms Vilniaus ir Kauno deryboms, kurios galėjo palengvinti Lietuvos poziciją Briuselyje. Reikia pasakyti, kad ir Lenkijos parlamente buvo kritikuojamas šios

¹⁶ *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // *Darbai ir Dienos*, 2004. Nr. 40, p. 208.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Mūsų delegacija Varšuvoj // *Tėvynės sargas*, 1920 12 31.

¹⁹ Valdžios atsakymas į St. Seimo nario dr. E. Draugelio paklausimą // *Laisvė*, 1921 04 03.

²⁰ *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // *Darbai ir Dienos*, 2004. Nr. 40, p. 208.

²¹ *Biržiška M.* Vilniaus Golgota. Kaunas, 1930, p. 106.

šalies požiūris į federaciją su Lietuva. Štai žydų atstovas S. Hirszhornas pareiškė, kad lietuviai bijo žodžio federacija, pagaliau ir niekas nežino ką ji reiškia²². Iš tikrųjų konkretaus federacijos projekto nebuvo parengta. Net Lietuvos ir Latvijos valstybės idėja turėjo tikrą projektą, Lietuvos, Latvijos ir Estijos delegacijos Paryžiaus Taikos konferencijoje parengė aiškų konfederacijos projektą²³. Lenkijos ir Lietuvos atveju tik buvo parengtas trijų kantonų – Minsko, Vilniaus ir Kauno – projektas, kurį, matyt, pasigavo Hymansas ir, jį modifikavęs, pateikė Lenkijos ir Lietuvos deryboms Tautų Sąjungoje 1921 m.

E. Galvanausko vadovaujamai Lietuvos delegacijai, 1921 m. balandžio 14 d. pasiųstai į Briuselį, instrukcijoje buvo leista garantuoti, kad Lietuva neleis panaudoti savo teritorijos Lenkijos puolimui, kad duos Lenkijai laisvą tranzitą per savo teritoriją ir sudarys su ja ekonomines konvencijas ir kad karinę konvenciją su Lenkija Lietuva galės pasirašyti kartu su Baltijos valstybių sąjunga²⁴. Delegacija lyg buvo linkusi sutikti skelbti Lietuvoje dvi valstybines kalbas, kad būtų galima išvengti kantonų sistemos. Be to, kaip yra žinoma, Lietuvos delegacija sutiko Hymanso projektą traktuoti kaip derybų pagrindą.

1921 m. rugsėjo pradžioje paskelbtas antrasis P. Hymanso projektas buvo palankesnis Lietuvai, bet jį jau reikėjo priimti be pataisymų. Pasakytina, kad šio projekto šalininkų Lietuvoje būta visai nemažai. Ne vienas suprato, kad tai paskutinė proga atgauti Vilnių. Premjeras K. Grinius savo atsiminimuose rašė: „Man atrodė, kad Hymanso projektas reikėjo priimti“. Vyriausybės vadovo nuomone, projektas nebūtų sutrukdęs integruoti visą Vilniją į Lietuvos valstybę. K. Grinius pabrėžė, kad dėl suartėjimo su Lenkija „Lietuva nebūtų nukentėjusi, greičiau sustiprėjusi“²⁵.

Panašios nuomonės laikėsi vyriausybės narys, finansų, prekybos, pramonės ir susisiekimo ministras E. Galvanauskas, vadovavęs Lietuvos delegacijai derybose dėl Hymanso projekto, ir krašto apsaugos ministras J. Šimkus. K. Grinius tvirtino, kad „mano kabineto nariai [...] nebuvo per daug priešingi Hymanso projektui, bent jam priimti būtų Kabinete susidariusi dauguma“²⁶.

Šį projektą labai detaliai svarstė Lietuvos pasiuntinių užsienio valstybėse konferencija, įvykusi Kaune 1921 m. spalio 18 – lapkričio 5 d. Joje E. Galvanauskas pabrė-

²² Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego. Warszawa, 1919–1922, (1921 04 15).

²³ Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Dokumentų rinkinys. Parengė Zenonas Butkus. Vilnius, 2008, p. 116–117.

²⁴ J. Purickio instrukcijos Lietuvos valdžios delegacijai Briuselio konferencijai // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA). F. 383, ap. 7, b. 127, l. 251–254.

²⁵ Grinius K. Atsiminimai ir mintys. T. 4. Rankraštis // Lietuvos literatūros ir meno archyvas. F. 475, ap. 1, b. 142, l. 352.

²⁶ Ten pat.

žė, jog „daug rizikuoju ir priimdami, ir atmesdami 2-rą Hymanso projektą, bet absoliučiam atmetime rizika daug didesnė“²⁷. Atmetus projektą nebebūtų galima gauti iš užsienio kreditų ir tektų „laikyti didelę armiją“²⁸. Lyg prieštaraudamas šiai minčiai užsienio reikalų ministras J. Purickis teigė, kad priėmus Hymanso projektą lietuviai sugadintų savo santykius su Vokietija ir Sovietų Rusija, o pastaroji, pradėjusi karą su Lenkija, užimtų ir Lietuvą²⁹. Tačiau pasiuntinys Didžiojoje Britanijoje Tomas Naruševičius šią tezę atrėmė: „Rusai gi sumušę Lenkus niekuomet, net ir nesusidėjus mums su lenkais, nepagailėtų mūsų nepriklausomybės. Bet tokiam karui atsitikus gautumėm pagalbą iš Santarvės valstybių, kad nors ir ginklais“³⁰. Išsamiai apsvarsčiusi Hymanso projektą, Pasiuntinių konferencija galų gale priėmė nutarimą, jog Lietuvai jis priimtinas su išlygomis.

Apskritai galima pasakyti, kad 1921 m. rudenį Lietuvos politikai ir Tautų Sąjunga buvo priartėję prie kompromisinio sprendimo. Pagal jį Lietuva turėjo atgauti Vilnių autonominėmis teisėmis, o su Lenkija sudaryti sąjungines sutartis.

Tačiau priimti Hymanso projektą sutrukdė Lietuvos politinių partijų, pirmiausia būsimų tautininkų, socialdemokratų, taip pat nemažai krikščionių demokratų ir didelės dalies valstiečių liaudininkų priešinimasis šiam projektui. Iš pradžių lyg jam pritaręs, ilgainiui Steigiamasis Seimas jo atsisakė. Labai priešiška projektui buvo kariuomenės, tiksliau karininkų, pozicija, kilo visuomenės protesto banga. Minėtoje Pasiuntinių konferencijoje spalio 31 d. E. Galvanauskas, apibendrindamas savo vakarykštį pokalbį su visuomenės veikėjais, partijų ir frakcijų vadais, konstatavo:

„Visų jų bendras nusistatymas: 2-ro Hymanso projekto atmetimas. Jų argumentavimas remias beveik perdėm vidaus politikos dėsniais ir tautos griežtu psichologiniu ir socialiniu nusistatymu prieš bet kokius artimesnius santykius su lenkais. Priėmus tą projektą, jų numatomas bruzdesys šalyje, kuris gali virsti katastrofa visai mūsų valstybei ir kurių bruzdesin manoma būtinai bus įtraukta ir kariuomenė“³¹.

Kažin ar „bruzdesys“ tikrai galėjo kilti, ar juo daugiau gąsdinta, jis kurstytas. Šiaip ar taip, aiškinta gana kategoriškai, netgi dramatiškai, esą Hymanso projektas – apgaulė, net Lietuvos išdavystė, nauja unija su Lenkija. Tokioje situacijoje, anot P. Klimo, „padorus pilietis nebegalėjo hymansininku dėtis, [...] realiai galvojančią politiką parbloškė ura-patriotiškai skeryčiojantis demagogas“. Jis, be to,

²⁷ Tamošiūnas M. Lietuvos užsienio atstovų konferencija Kaune 1921 metais // Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai. Vilnius, 1996, p. 249.

²⁸ Ten pat, p. 250.

²⁹ Ten pat, p. 253.

³⁰ Ten pat, p. 254.

³¹ Ten pat, p. 253.

nurodė: „Hymansininkų buvo mažas būrelis, antihymansininkų legionai“.³² Į E. Galvanausko gyvybę netgi buvo pasikėsinta.

K. Grinius rašė, kad Hymanso projektui priešinosi „karininkija“, ir, ji priėmus, galėjo kilti „vidujinis sukilimas“³³. Pagaliau projekto nebūtų ratifikavęs Steigiamasis Seimas. Projektą svarstant net buvo susistumdyta. Lenkų frakcijos narys A. Snielevskis buvo pargriautas, o į B. Liausą paleista kėdė. Incidento kaltininkai buvo pašalinti iš dviejų posėdžių³⁴. Matyt tiksliausiai vidaus politikos aplinkybes bus suformulavęs P. Klimas. Toje pačioje Pasiuntinių konferencijoje jis aiškino:

„Praktikoje Hymanso projektas, dabar ne visai aiškus, paaiškės ir bus mums daug kenksmingesnis, neg dabar mes matom. Jo atsikratyti vėliau tegalima bus revoliucijos keliu [...]. Lenkai per Vilniaus kantoną vykins didžiausią presiją ir visoje kitoj Lietuvoj, nesigailėdami tam darbui pinigų, jokių priemonių. Jie trukdys visą mūsų valstybinį ir kultūrinį darbą [...]“³⁵.

Priimti Hymanso projekto neleido ne tik susikomplicavusi vidaus padėtis, bet ir išorės faktorius, būtent Sovietų ir Vokietijos spaudimas. Ypač kategoriškai atmesti Hymanso projektą reikalavo Rusija, nes suprato, kad jį įgyvendinus sustiprės Pabaltijyje Vakarų įtaka, bus likviduotas Lietuvos ir Lenkijos ginčas, susikurs šių šalių sąjunga, kuri galės ateityje stabdyti Sovietų ekspansiją Vakarų kryptimi.

Kad bent šiek tiek pajustume to spaudimo mastą, pateiksime keletą ilgesnių citatų iš Lietuvos pasiuntinio Maskvoje Jurgio Baltrušaičio pranešimų, siųstų Lietuvos vyriausybei tuomet, kai ši turėjo apsispręsti dėl Hymanso projekto: priimti jį ar atmesti. Štai 1921 m. spalio 31 d. Lietuvos užsienio reikalų ministrui J. Purickiui J. Baltrušaitis rašė:

„Šios dienos pasikalbėjime su rusais vėl ta pati giesmė: nieku būdu nesidėti su lenkais, saugotis dargi tolimiausios kooperacijos [...]. Ar teisybė, kad [...] Tamsta asmeniškai linkę priimti Hymanso projektą? Meldžiu telegrafuoti [...]. Kiek mano silpnas balsas veikia ir Tamstos domės gali pasiekti, patariu ir meldžiu dargi tolimiausiai nesidėti prie lenkų. Antantei Lietuva yra vien kamštis laikinai skylę užkimšti. Jinai ir mes mus kaip kamštį. O Rusija mainosi [...], ji [...] igys savo seną balsą [...], būsime sumindžioti [...]. Dieve duok mums savo išminties, nes iš tikrųjų atėjo paskutinė likimo valanda“³⁶.

Tokie aliarmuojantys pranešimai siųsti labai dažnai, kai kada keliskart per dieną. Antai dvejuose lapkričio 27 d. pranešimuose skaitome:

³² Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940 m. Vilnius, 1991, p. 41–42.

³³ Grinius K. Atsiminimai ir mintys. T. 4. Rankraštis // Lietuvos literatūros ir meno archyvas. F. 475, ap. 1, b. 142, l. 353.

³⁴ Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas. Vilnius, 2006, p. 154–156, 218–220, 386–387.

³⁵ Tamošiūnas M. Lietuvos užsienio atstovų konferencija Kaune 1921 metais // Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai, p. 254.

³⁶ LCVA. F. 383, ap. 7, b. 108, l. 35

„Tarybų valdžia griežtai patarė Lietuvos valdžiai nieku būdu nepriimti Hymanso projekto ir saugotis tolimiausios „kooperacijos“ su lenkais. Tarybų valdžia, Lietuvos ir savo interese, laukia, kad Lietuvos valdžia Hymanso projekto nieku būdu nepriims. Jei tat atsitiktų, Rusija skaitytų Lietuvos žingsnį už priešingą aktą. Tarybų valdžia tvirtai mano, kad nepriėmus Lietuvai Hymanso projekto Lenkija neturės nei galimybės, nei drąsos pulti Lietuvą. Jei tai visgi atsitiktų Tarybų Rusija ne tikrai nestovės ramiai liudytoju, bet griebsis griežčiausių priemonių, kad Lietuvos savistovybė nebūtų paniekinta ir kad jos kūnas nebūtų sudraskytas [...]. Jau šiandien galima kalbėti apie paramą ginklais, pinigais ir t. t. Tarp kitko Tarybų valdžia pajutus pavojų Lietuvai inėjo į kontaktą su Vokietija ir ieško reikalingos kooperacijos formos mūsų nelaimėi pašalinti [...]. Tikrai ir aiškiai žinau iš aukščiausio šaltinio ir pranešu štai ką: rusai eina prie asmeniškios diktatūros driumvirato-Leninas-Trockis, o gali būti ir triumvirato-Leninas-Trockis-Dzieržinskis [...]. Karo-Trockio-partija taip stipri, kad galima laukti karo kasdien [...]. Viskas prirengta [...]. Surinktos trys raitelių armijos; iš viso bemaž 200 000. Mano pulti Lenkiją gilioj žiemoj [...], rusai dar esti jėga ir žiauri jėga. Tai gyvas faktas. Lenkiją puls nežmonišku būdu, barbariškais metodais. Jau sudaryta ypatinga Čeka Lenkijai iš vienu baisiausio keršto ypatų [...], tie čekistai prisiekę, kad Lenkija bus iššluota geležine šluota“³⁷.

Cituoti pranešimai nebuvo J. Baltrušaičio asmeninė nuomonė, jo pramanas, o autentiškai pateikta Sovietų vadovybės pozicija. Jos laikėsi ir Sovietų pasiuntinybė Lietuvoje. Neapsiribota įprastu diplomatinio spaudimu, būtent griežtu pareiškimu, kad Hymanso projekto priėmimas bus Rusijai priešiškas aktas. Tradiciškai rodytas ir botagas, ir meduolis. Grasinta nurodant, kad Sovietai puls ir žiauriai nuoniokos Lenkiją. Vadinas, toks pat likimas ištiks ir Lietuvą, jei tik ji priims Hymanso projektą ir tokiu būdu sudarys sąjungą su Lenkija, o jei nepriims – gaus Rusijos pagalbos apsiginti nuo Lenkijos.

Atlaikyti tokį spaudimą Lietuvai 1921 m. buvo labai sunku, juo labiau, kad ir pats Hymanso projektas jai atrodė rizikingas. Atmesdama tą projektą Lietuva nesugalvojo nieko originalesnio, kaip tik vėl remtis Sovietų pozicija. Ji prašė iš jų oficialios, prieš Hymanso projektą nukreiptos notos³⁸ ir tokią notą dar 1921 m. rugsėjo 15 d. gavo. Joje buvo pabrėžta, kad Prancūzija ir kitos Vakarų valstybės bei Tautų Sąjunga per derybas Ženevoje stumia Lietuvą į Sovietams priešišką valstybių koaliciją ir su tuo jie nesitaikstysia³⁹. Sovietai su pasitenkinimu sutiko žinią, kad Lietuva ketina atmesti Hymanso projektą ir ta proga nusiuntė jai labai palankią notą, tiesiog sveikinimą⁴⁰. Gruodžio 24 d. Lietuva pranešė Tautų Sąjungai, jog to projekto atsisako galutinai⁴¹. Užsienio reikalų liaudies komisariatas savo 1921 m. darbo ataskaitoje, pateiktoje Rusijos IX Tarybų suvažiavimui, tokį Lietuvos poelgį įvertino kaip vieną iš didžiausių savo veiklos nuopelnų, pa-

³⁷ Ten pat, I. 29–32.

³⁸ *Жр. Документы внешней политики СССР. Т. 3. Москва, 1959, с. 331.*

³⁹ Ten pat, с. 338–339.

⁴⁰ Ten pat, с. 486.

⁴¹ *Жр. нотос tekstą: Valstybės atsakymas T. Sąjungai // Lietuva, 1921 m. gruodžio 31 d.*

brėždamas, jog jai ne kartą buvo pareikšta, kad Hymanso projekto priėmimas bus Rusijai priešiškas aktas⁴².

Sovietinio spaudimo veiksmingumą gerokai sustiprino tas faktas, kad jis, kaip jau minėta cituotuose J. Baltrušaičio pranešimuose, buvo atliekamas kartu su Vokietija, šioms dviem didžiosioms valstybėms bendradarbiaujant. Tiesa, Vokietija spaudė Lietuvą ne taip aktyviai kaip Sovietai, dažnai vengdama oficialumo ir apsiribodama nurodymu, jog šiuo atveju reikia paisyti Rusijos nuomonės, kuri yra griežtai neigiamai. Vis dėlto ir Vokietija neslėpė savo nepalankaus požiūrio į Hymanso projektą, nes suprato, kad Lietuvos ir Lenkijos susitelkimas galės ateityje stabdyti vokiečių ekspansiją į Rytus, kaip ir Sovietų į Vakarų.

Per 1921 m. diskusijas dėl Hymanso projekto T. Naruševičius ir M. Sleževičius pasakė įžvalgių minčių, nurodydami, jog negalima pasikliauti Rusija ir Vokietija, nes jos gali atnaujinti ekspansiją, nuo kurios nukentės ir Baltijos šalys. Mat, abi didžiosios valstybės nori sunaikinti Lenkiją, o po to likviduos ir mažąsias valstybes. M. Sleževičius įrodinėjo, kad Hymanso projekte nėra unijos požymių, o Lietuva dūsta be Vilniaus ir Klaipėdos, taip pat be tranzito⁴³.

Taigi alternatyvios nuostatos blyksnių būta ir anuometinėje Lietuvoje. Bet jie liko tik blyksniai. Lietuvos politiniam elitui po Pirmojo pasaulinio karo, matyt, svarbiausia buvo sukurti tautinę valstybę, atlikti žemės reformą, įtvirtinti lietuvių kalbą visuomeniniame gyvenime. Kokie svertai nulėmė, kad Lietuva atmetė Hymanso projektą, kurį iš pradžių palaikė nemažai įtakingų jos politikų – dar reikėtų tirti: reikėtų išaiškinti tautininkų silpnumo ir kartu įtakingumo fenomeną, Lietuvos kariuomenės ir išorės, pirmiausia Sovietų, faktoriaus poveikio politiniams procesams mechanizmą.

Žlugus Hymanso projektui Tautų Sąjunga bei apskritai Vakarų valstybės mažai besirūpino abiem konfliktuojančiom pusėm priimtinais sureguliuoti Vilniaus klausimą ir iš esmės susitaikė su susiklosčiusia padėtimi. Federalizmo idėjos Lietuvoje visai išblėso. 1922 m. pradžioje Vilnija pagal endekų, aneksionistinį planą buvo prijungta prie Lenkijos, ignoruojant kaimynų interesus. Nebuvo linkusi į kaimynų interesus atsižvelgti ir modernioji Lietuva. Tautų Sąjunga savo ruožtu panaikino tarp Lietuvos ir Lenkijos neutralią zoną, o Ambasadorių konferencija 1923 m. kovo 15 d. pripažino Lenkijos rytines sienas, vadinasi ir Vilnių, – Lenkijai.

Taigi federalizmo idėjų nesėkmė ir ginčas dėl Vilniaus Sovietams bei Vokietijai ji kurstant virto giliu tarpvalstybiniu Lietuvos ir Lenkijos konfliktu, kuris išardė Baltijos šalių vienybę, silpnino jų gynybines galias ir sudarė sąlygas dviem didžiosioms kaimynėms pasirengti naujai, tarpusavio susitarimais suderintai ekspansijai.

⁴² Ж. Документы внешней политики СССР. Т. 3. Москва, 1959, с. 696.

⁴³ Steigiamojo Seimo LSLD ir VS frakcijų bloko posėdžių protokolai (1921 09, 1921 09 15, 1921 09 22) // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 199-22, l. 296–306.